

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ

«Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ» КЕАҚ

**Студенттер мен жас ғалымдардың
«GYLYM JÁNE BILIM - 2023»
XVIII Халықаралық ғылыми конференциясының
БАЯНДАМАЛАР ЖИНАҒЫ**

**СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ
XVIII Международной научной конференции
студентов и молодых ученых
«GYLYM JÁNE BILIM - 2023»**

**PROCEEDINGS
of the XVIII International Scientific Conference
for students and young scholars
«GYLYM JÁNE BILIM - 2023»**

**2023
Астана**

УДК 001+37
ББК 72+74
G99

«GYLYM JÁNE BILIM – 2023» студенттер мен жас ғалымдардың XVIII Халықаралық ғылыми конференциясы = XVIII Международная научная конференция студентов и молодых ученых «GYLYM JÁNE BILIM – 2023» = The XVIII International Scientific Conference for students and young scholars «GYLYM JÁNE BILIM – 2023». – Астана: – 6865 б. - қазақша, орысша, ағылшынша.

ISBN 978-601-337-871-8

Жинаққа студенттердің, магистранттардың, докторанттардың және жас ғалымдардың жаратылыстану-техникалық және гуманитарлық ғылымдардың өзекті мәселелері бойынша баяндамалары енгізілген.

The proceedings are the papers of students, undergraduates, doctoral students and young researchers on topical issues of natural and technical sciences and humanities.

В сборник вошли доклады студентов, магистрантов, докторантов и молодых ученых по актуальным вопросам естественно-технических и гуманитарных наук.

УДК 001+37
ББК 72+74

ISBN 978-601-337-871-8

**©Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия
ұлттық университеті, 2023**

- мемлекеттік бюджет тапшылығының мөлшерін анықтау;
- жергілікті бюджеттердің тепе-теңдігін анықтап белгілеу;

Міне осы ұсыныстарды тұжырымдай отыра, барлық мемлекетте бюджет түсімдерін реттеуде, келесідей факторлардың келеңсіз ықпал ететіндігін анықтадық, оның ішінде аймақтар экономикасының көлеңкелі экономикаға жол бермеуін, жергілікті салық түсімдерінің толық түспеуін, және т.б. келеңсіз экономиканың жиі орын алуын болдырмау – жергілікті бюджеттің кіріс көздерінің төмендеуіне жол бермеудің қажет екендігін анықтадық, сондай-ақ бұл халықтың әлеуметтік жағдайының құлдырауына, экономиканың тұралап қалуына соқтыратыны белгілі.

Ал, бұндай келеңсіз жағдайларды болдырмаудың басты белгісі тиімді бюджеттік менеджменттің қалыптасуымен тығыз байланыстыруға болатыны айғақ.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының 2008 жылғы 4 желтоқсандағы № 95-IV Бюджет кодексі.
2. Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы (Салық кодексі) // Қазақстан Республикасының Кодексі 2017 жылғы 25 желтоқсандағы № 120-VI ҚРЗ.
3. Жумашев А.М. Финансы: Учебное пособие. – Алматы: Экономика, 2019.
4. Утебаев Б.С. Мемлекеттік бюджет. Оқулық – Алматы: Экономика, 2019.
5. Султангазин А.Ж. Государственный финансовый контроль в Республике Казахстан. – Астана, 2019.

УДК:338.432

ІШКІ БАҚЫЛАУ ЖӘНЕ САЛЫҚТЫҚ ШЫҒЫНДАРДЫҢ ШЕТЕЛ ТӘЖІРИБЕСІ

Қабиолдина Дилназ Болатбекқызы

Dilnaz.kabioldina@mail.ru

Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ Есеп және талдау кафедрасының магистранты
Астана, Қазақстан

Ғылыми жетекшісі – Молдашбаева Л.П. э.ғ.к., ассоц. профессор

Салық шығындарының ішкі бақылауы мен аудиті кез-келген кәсіпорын үшін маңызды. Себебі, салықтық шығындар әрбір кәсіпорынның қаржылық жүйесінде үлкен үлеске ие. Сондай-ақ салық шығындарын бақылаудың артықшылықтары келесі:

- Салық заңдарын сақтау: Кез келген заңды салдарларды немесе айыппұлдарды болдырмау үшін салық заңдары мен ережелерін сақтау маңызды. Ішкі бақылаулар мен аудиттер компанияның барлық қолданыстағы салық заңдары мен ережелерін сақтауын қамтамасыз етуге көмектеседі.
- Тәуекелдерді басқару: Ішкі бақылаулар мен аудиттер салық шығындарына байланысты ықтимал тәуекелдерді анықтауға және оларды азайту шараларын қабылдауға көмектеседі. Бұл компанияға кез келген күтпеген салық міндеттемелерін немесе қаржылық шығындарды болдырмауға көмектеседі.
- Қаржылық есеп берудің дәлдігі: Салық шығындары компанияның қаржылық есептілігіне айтарлықтай әсер етуі мүмкін. Ішкі бақылаулар мен аудиттер компанияның шоттарында жазылған салық шығындарының дұрыстығын тексеру арқылы қаржылық есеп берудің дұрыстығын қамтамасыз етуге көмектеседі.

- Транспаренттілік және есеп берушілік: Ішкі бақылаулар мен аудиттер компанияның қаржылық есептілігіндегі ашықтық пен есептілікті қамтамасыз етеді. Бұл акционерлер, инвесторлар және реттеушілерді қоса алғанда, мүдделі тараптар арасында сенімді нығайтуға көмектеседі[1]

Тұтастай алғанда, салық шығындарының ішкі бақылауы мен аудиті сәйкестікті қамтамасыз ету, тәуекелдерді басқару, қаржылық есеп берудегі дәлдікті сақтау, ашықтық пен есеп беруді ілгерілету үшін өте маңызды.

Көптеген елдер ішкі бақылау мен салықтық шығыстарды тексерудің өз ережелері мен озық тәжірибелерін әзірледі. Міне, кейбір мысалдар:

Америка Құрама Штаттары: Ішкі кірістер қызметі (IRS) қаржылық есептілікті бақылаудың тиімділігін бағалауды және салық декларацияларында ұсталатын салық позицияларын бақылауды қамтитын салыққа қатысты ішкі бақылаулар бойынша нұсқаулық береді.

Ұлыбритания: Ұлыбритания компаниялардан цифрлық жазбаларды жүргізуді және салық декларацияларын онлайн беруді талап ететін «Салықтарды цифрлық құру» деп аталатын салықты сақтау режимін енгізді. Режим салық есептілігіндегі қателерді азайтуға және дәлдікті арттыруға бағытталған.

Австралия: Австралиялық салық басқармасы (ATO) салық тәуекелін басқару үшін тиімді ішкі бақылауды енгізуді қоса алғанда, салық және тәуекелдерді басқарудағы үздік тәжірибелер бойынша кеңес береді.

Сингапур: Сингапур кірістер басқармасы (IRAS) трансферттік баға мәселелері бойынша тиімді ішкі бақылау мен тәуекелдерді басқару стратегияларын енгізу бойынша нұсқаулықты беретін Трансферттік баға белгілеудегі сапаны қамтамасыз ету бағдарламасын іске асырды.

Канада: Канаданың кірістер агенттігі (CRA) салық төлеушілерді салық декларацияларындағы кез келген қателерді немесе олқылықтарды ерікті түрде ашуға шақыратын Ерікті ақпаратты ашу бағдарламасы деп аталатын салықты сақтау бағдарламасын әзірледі. Бұл бағдарлама салық есептілігінің дұрыстығын қамтамасыз ету үшін ішкі бақылау мен тәуекелдерді басқарудың маңыздылығына баса назар аударады.

Ішкі бақылау мен салықтық шығыстарды тексерудің шетелдік тәжірибесі елге және оның салық заңнамасы мен ережелеріне байланысты өзгереді. Дегенмен, көптеген елдерде кейбір жалпы ережелер сақталады:

Міндеттерді бөлу: Көптеген елдер салық есептілігіне жауаптылар мен салық төлеуге жауаптылар арасындағы міндеттерді бөлуді талап етеді. Бұл алаяқтық пен қателердің алдын алуға көмектеседі.

Технологияны қолдану. Көптеген елдер ішкі бақылау мен аудит процестерін жақсарту үшін технологияны пайдаланады. Мысалы, кейбір елдер салық есептілігіндегі ауытқулар мен ықтимал қателерді анықтау үшін деректер талдауын пайдаланады.

Тәуелсіз аудит: Кейбір елдерде компаниялар өздерінің салық шығындарын үшінші тарап аудиторымен тексеруге міндетті. Бұл салық есептілігінің дұрыстығын қамтамасыз етуге көмектеседі және тәуелсіз тексеруді қамтамасыз етеді.

Тәуекелге негізделген аудиттер. Кейбір елдер салықтық тексерулерге тәуекелге негізделген тәсілді қолданады, салықты сақтаудың жоғары тәуекелді салаларына назар аударады. Бұл ресурстарды тиімдірек және тиімді бөлуге көмектеседі.

Үздіксіз мониторинг. Кейбір елдер салықты сақтаудың үздіксіз мониторингін енгізді, соның арқасында компаниялар салық туралы ақпаратты тұрақты негізде ұсынуға міндетті. Бұл ықтимал проблемаларды ерте кезеңде анықтауға көмектеседі және дер кезінде түзету шараларын қабылдауға мүмкіндік береді[2].

Жалпы алғанда, ішкі бақылау мен салық шығындарының аудитінің шетелдік тәжірибесі міндеттерді бөлудің, процестерді жақсарту үшін технологияларды пайдаланудың және аудитке тәуекелге негізделген тәсілдерді қабылдаудың маңыздылығын атап көрсетеді. Сондай-ақ салық заңнамасының сақталуына тұрақты мониторинг пен тексеру қажеттігін көрсетеді.

Салықтық шығындар мен аудиттің ерекшеліктерін көршілес мемлекеттердің тәжірибесімен салыстырып қараймыз. Мысал ретінде Қытайды алып қарайтын болсақ. Қытайда салықтық шығындардың ішкі бақылауы мен аудитін салық заңдары мен ережелерін басқаруға және орындауға жауапты Мемлекеттік салық басқармасы (SAT) реттейді. SAT ішкі бақылау мен аудит талаптарын қоса алғанда, салық есептілігінің дұрыстығын және сәйкестікті қамтамасыз ету үшін әртүрлі шараларды белгіледі.

Қытайдағы бизнес үшін ішкі бақылау неге маңызды? Ірі компаниялардан айырмашылығы, ішкі бақылау көптеген шағын және орта кәсіпорындар (ШОБ) үшін міндетті емес және көбінесе бизнес иелері қажетсіз және қымбат механизм ретінде елемейді. Бірақ шын мәнінде, кішігірім компаниялар алаяқтық үшін оңайырақ нысана болып табылады. Қытайдың іскерлік ортасына тән келесі мәселелер тиімді ішкі бақылау жүйесінің қажеттілігін көрсетеді[3]:

Басқару мәдениеті. Қытайда өте дәстүрлі үкімет түрі бар, ал жоғарыда тұрғандар айтылмайтын билікке ие. Бұл ішкі бақылауға жауапты бөлімдер басқару пирамидасының жоғарғы жағындағы қызметкерлердің беделіне күмән келтіруге дайын болмауы мүмкін дегенді білдіреді. Осылайша, жергілікті басшылықтың ниеті қаржылық және басқа мәселелерде қолданылуы тиіс ішкі бақылауға қайшы келген кезде проблемалар туындауы мүмкін.

Ішкі бақылауды қабылдау. Көбінесе Қытай басшылығы ішкі бақылау процестеріне салық салынады және операцияның пайдасынан гөрі көп қиындық туғызады деген дәлел келтіреді. Бұл көзқарас әсіресе ішкі бақылау процестері тұтынушылармен жұмыс істеуді немесе белгілі бір операциялардың тиімділігін қиындататын жағдайларда жиі кездеседі. Дегенмен, қалыпты ішкі бақылау іс жүзінде жанама әсерді азайтуы мүмкін, бұл бизнес операцияларына әсерді азайтады.

Жылдам өзгеретін бизнес ортасы. Қытайдың іскерлік ортасы тез өзгеруде, өйткені кез келген дамып келе жатқан нарықта салалар шетелдік инвестициялар үшін ашылып, заңнама өзгеруде, бұл шетелдік инвесторлардың Қытайдағы филиалдарын басқаруға тәуелділігін арттырады. Бұл сондай-ақ ішкі бақылау жүйелері мен тәуекелдерді басқару неғұрлым бәсекеге қабілетті бизнес-ортада жаңа бизнес үлгілері мен операциялар мен технологияларға бейімделуі қажет дегенді білдіреді.

Алаяқтық. Алаяқтық Қытайдағы бизнес үшін негізгі тәуекелдердің бірі болып табылады. Басқа елдермен салыстырғанда, Қытайдағы алаяқтық тәуекелі негізінен ұйымда ақылға қонымды бақылауды сақтауды елемеуден туындайды.

Тағы бір мәселе, Қытайда келісім-шарттарды көп жағдайда жұмыс берушілер де, қызметкерлер де қызметкерлердің бас кеңсенің белгілі бір стандарттарын сақтау жөніндегі міндеттерін айқын көрсететін елеулі құжат емес, жай формальдылық ретінде қарастырады, бұл міндеттерді манипуляциялау мүмкіндігін ашады. жергілікті бастық жеке пайда алу үшін. Қытайдағы алаяқтықпен байланысты қылмыстардың табиғаты қарапайымнан күрделірек түріне дейін айтарлықтай өзгереді.

Қытайдың салық жүйесі келесі салықтардан тұрады:

- Айналым салықтары (ҚҚС, кәсіпкерлік салық, тұтыну салығы, көлік салығы, темекі өнімдеріне салық).
- табыс салығы
- Мүлік салығы

- ресурстық салықтар
- Белгілі бір қызмет түріне салықтар

Бұл салықтар бойынша бірыңғай мөлшерлеме жоқ, өйткені олар компанияның орналасқан жеріне, сондай-ақ ол жұмыс істейтін салаға байланысты өзгереді. 1 қаңтардан бастап ҚХР-да корпоративтік табыс салығының бірыңғай ставкасы 25% құрайды; жаңа және жоғары технологиялар кәсіпорындары үшін – 15%; шағын рентабельді кәсіпорындар үшін – 20%. Қытайдың батыс және орталық аймақтарында құрылған бизнес үшін салықтық жеңілдіктер бар.

Тағы бір міндетті салық – қосылған құн салығы. Қытайда 3 негізгі салық мөлшерлемесі бар – 0%, 9% және 13%. Шағын бизнес субъектілері үшін 3% мөлшеріндегі арнайы салық ставкасы қарастырылған - мұндай компаниялар салық салынатын кірістің барлық сомасына ҚҚС төлеуге міндетті.

Айта кету керек, континенттік Қытайдағы компанияны еркін сауда аймақтарында тіркеу сіздің компанияңызды салық салудан босатпайды, бірақ салық жүктемесін айтарлықтай азайтады және экспорттық қызметті жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Табыс салығының мөлшерлемесі прогрессивті және 3%-дан 45%-ға дейін өзгереді. ҚХР салық төлеушілері жұмыстан түскен табыстан ұсталатын салықтан басқа, роялти, пайыздық кіріс, мүлікті пайдаланудан түскен табыс сияқты пассивті кірістерді алу бойынша салықты – 20% ставка бойынша төлейді.

Келесі тағы да көршілес мемлекет Өзбекстандық компаниялардағы ішкі бақылау мен салықтық шығындарын қарастырамыз. Өзбекстан Республикасындағы салықтық құқықтық қатынастарды реттейтін негізгі заң – Салық кодексі. Мемлекеттегі салықтар мен басқа да төлемдерді белгілейтін, өзгертетін және алып тастайтын Салық кодексі. Салық салу мәселелерін реттейтін өзге де заңнамалық актілер Кодекске қайшы келмеуі мүмкін. Өзбекстанның салық заңнамасының ерекшелігі салық ставкаларының Салық кодексімен емес, Өзбекстан Республикасы Президентінің шешімімен жыл сайын белгіленетіндігі болып табылады. Бұдан басқа, заңға тәуелді актілерде салықтарды есептеу мақсатында қажетті әртүрлі тізімдер мен тізімдер белгіленеді, мысалы, оңайлатылған салық салуға жататын қызмет түрлерінің, акцизделетін тауарлардың және т.б. Сондықтан басқа да нормативтік құқықтық актілер салық заңнамасының маңызды бөлігі болып табылады, өйткені төлеуге жататын түпкілікті сома соларға байланысты болады, ал Салық кодексі салық салудың жалпы ережелерін, сондай-ақ төлеушілердің жекелеген санаттары үшін олардың ерекшеліктерін белгілейді.[4]

Жалпы, салық жүйесін екі деңгейлі деп сипаттауға болады, өйткені барлық салықтар: жалпы мемлекеттік және жергілікті болып бөлінеді. Салықтардың түрлері бойынша 1-кестеде көрсетілген.

Жалпы мемлекеттік салықтар	Жергілікті салықтар
<ul style="list-style-type: none"> • Корпоративтік табыс салығы. • Жеке табыс салығы. 2016 жылы мөлшерлеме прогрессивті (табыс көлеміне байланысты), ең азы жеті жарым пайызды құрады. • Қосымша құн салығы. Төлеушілер – бұл салық салынатын айналымы бар кәсіпорындар, сондай-ақ тауарларды импорттаушылар. • Акциз салығы. Төлеушілер – акцизделетін өнімді өндіретін немесе импорттайтын тұлғалар. • Жер қойнауын пайдаланушылар үшін салықтар мен арнайы төлемдер: жер қойнауын 	<ul style="list-style-type: none"> • Жеке тұлғалардан алынатын жер салығы. • Әлеуметтік инфрақұрылымды абаттандыру және дамыту салығы. Төлеушілер заңды тұлғалар (коммерциялық емес тұлғаларды қоспағанда). Объект – кәсіпорынның табыс салығын төлегеннен кейін қалған пайдасы. 2016 жылғы көрсеткіш сегіз пайызды құрайды. • Бензинді, дизельдік отынды, көлік құралдарына газды тұтынуға салынатын салық. Төлеушілер – бұл өнімді тұтынушыға өткізетін заңды тұлғалар. 2016 жылы сатылған жанар-жағармайдың бір

<p>пайдалану салығы, үстеме пайда салығы, бонустар (жазылу және коммерциялық табу).</p> <ul style="list-style-type: none"> • Су ресурстарын пайдаланғаны үшін салық. Төлеушілер – су тұтынумен және суды пайдаланумен айналысатын тұлғалар. • Заңды тұлғалардың мүлкіне салынатын салық. Төлеушілер – жеке меншігінде мүлкі бар заңды тұлғалар (коммерциялық емес ұйымдарды қоспағанда). • Жеке мүлік салығы. Төлеушілер мүліктің иелері болып табылады. Базасы оның инвентарлық құны болып табылады. • Заңды және жеке тұлғалардың жер салығы. Төлеушілер – жер учаскелерінің меншік иелері және заңды иелері. Негіз - учаскенің ауданы. • Салық заңнамасы әлеуметтік қорларға төленетін бірқатар міндетті төлемдерді, сондай-ақ әртүрлі алымдарды (мемлекеттік баж, кедендік төлемдер) белгілейді. 	<p>литрі үшін мөлшерлеме екі жүз отыздан үш жүз отыз бес сумға дейін өзгереді.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Тізбесі қосымша белгіленетін тауарлардың жекелеген түрлерін бөлшек саудада өткізу және жекелеген қызметтерді көрсету құқығы үшін алым. Тариф тауарлар мен қызметтердің түріне байланысты.
---	--

1-кесте.Өзбекстандағы салық түрлері

Салық шығындарын бақылау және тексеру компания үшін өте пайдалы болуы мүмкін. Осылайша, компания салықтарды артық төлеуі мүмкін немесе салық несиелері немесе шегерімдері бойынша талаптарға сай болуы мүмкін аумақтарды анықтай алады, бұл оның салық міндеттемесін азайтуға және табыстылықты арттыруға көмектеседі.

Сонымен қатар, салық шығындарын бақылау және тексеру компанияның барлық тиісті салық заңдары мен ережелерін сақтауын қамтамасыз етуге көмектеседі, бұл өсімпұлдар немесе айыппұлдар тәуекелін азайтуға мүмкіндік береді. Бұл компанияның беделін қорғауға және сәйкессіздіктен туындауы мүмкін жағымсыз салдардың алдын алуға көмектеседі.

Сонымен қатар, салық шығындарын бақылау және тексеру арқылы компания өзінің қаржылық нәтижелері мен салық міндеттемелері туралы құнды түсініктерге ие болады. Бұл ақпаратты инвестициялар, шығындар және басқа да қаржылық мәселелер бойынша негізделген шешімдер қабылдау үшін пайдалануға болады, бұл сайып келгенде компанияның жалпы қаржылық денсаулығы мен тұрақтылығын жақсартуға көмектеседі.

Сондықтан салықтық шығындарды бақылау және тексеру тек қана пайдалы емес, сонымен қатар қаржылық нәтижелерін оңтайландыруды, тәуекелді азайтуды және нарықта күшті беделді сақтауды қалайтын компаниялар үшін маңызды.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Балдин К.В. Управление рисками / ЮНИТИ - ДАНА. - 2012. - 511 с.
2. Шиленко, С.И. Основы аудита / С.И. Шиленко, Р.В. Шейн, Е.В. Колосова. – М.: КноРус, 2014. – 152 с
3. Liu Jihong, Wang Yaping, Wu Liansheng. The Effect of Guanxi on Audit Quality//China Journal of Business Ethics. 2011. No 103. P. 621–638.
4. <https://legal-force.uz/nalogooblozhenie-v-uzbekistane-v-2022-godu>